

A Study of the Metaphor of "The World as Man" in Hadiq-ol-Haqiqeh and Masnavi

Susan Moussaei^{*}, Jahangir Safari^{}**

Ibrahim Zahir Abdevand^{*}**

Abstract

According to Lakoff and Johnson, humanism metaphor is one of the most obvious ontological metaphors through which abstract and inanimate concepts are characterized by human personality and can be understood the attitude and action of the speaker about the object or phenomenon described. The aim of this study is to investigate the humanization of the world in the whole of two works by Hafiqeh Sanaei and Masnavi Rumi using a documentary method based on the theory of human ontological metaphors And what they did and what they were doing. In these two works, 44 metaphors of humanism of the world have been used, and the results of which show that Sanaei and Rumi have caused the world to form a macro metaphor of "the world as human being" by ascribing the physical, moral and social characteristics of the human to the world. This metamorphose includes two minor metaphors "the world as woman" and "the world as a human being with a moral-social character". The following categories of the metaphor "world as woman" created based on the type of recognition of marriage and family relationships "Social", which is based on the recognition of social interaction and interpersonal relationships, these two poets have made similar illustrations of the world, except that Sanai has portrayed the world as a human with a very negative inner world, but in Rumi's poem, he is a man with a positive and negative

^{*} Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature -Mystical Literature, Shahrekord University
(Corresponding Author), lilium474@gmail.com

^{**} Professor of Persian Language and Literature, Shahrekord University, safari_706@yahoo.com

^{***} Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahrekord University, zaheri@sku.ac.ir

Date received: 26/02/2023, Date of acceptance: 22/07/2023

moral and social character, in a way that the audience sometimes hates and sometimes pity it.

Keywords: Hadigheh al-Haqiqah, Masnavi, Conceptual metaphor, Humanism, World, Xenophobia.

Introduction

In recent researches, much attention has been paid to the role of metaphor in shaping the audience's attitude and inciting specific actions in them, as in Lakoff and Johnson's view, conceptual metaphor is a mechanism through which individuals understand abstract subjects and concepts from the most basic subjects to the most complex scientific theories (Lakoff and Johnson, 2015: 283; also, Antonio Barcelona, 2011: 10). These two researchers have described different kinds of conceptual metaphors, one of which is an ontological metaphor. The metaphor of humanism is one of the most obvious ontological metaphors, because in it, a physical object or an abstract concept is considered human and person. The importance of personalization is that it allows people primarily to point to concepts, to measure them, to determine a certain aspect of these concepts, and to specify their own actions about them; therefore, the ontological metaphors of humanism highlight not only the author's view of non-human phenomena or abstract concepts, and the manifestations of nature and physical objects It indirectly influences the audience's performance about these inhumane phenomena and motivates and selects different actions on their part about abstract phenomena.

In Persian literature, poets, especially mystic poets, have used this metaphor to express abstract and subjective concepts; Sanaei and Rumi have also used conceptual metaphor to portray their views about the world and to create recognition and action in the audience. In fact, the main problem of this research is the study of humanism of the world in the Hadith al-Haqiqah and Masnavi Manavi, based on the viewpoint of Lakoff and Johnson, and these questions are answered that human beings What does the world have in these two ways? What human characteristics (physical, moral, and social) have been used to humanize the world? In these metaphors, what are the attitudes to the world? And what can these attitudes and actions follow on the part of the audience?

Materials & Methods

In this research.using documentary method, the ontological metaphor of anthropomorphism (identification) of the word has been studied in two books , Hadiga

311 Abstract

al- Hagiga and masnavi Manawi (Sanai 23 cases and Rumi 21 cases). This research has two quantitative and qualitative parts: in the quantitative part, the general frequency, the macro-metaphor of "the world as a human being" (44 examples) and its subcategories, the world as a woman (7 examples in Hadiqa al-Haqiqa and 4 examples in Masnavi) and the world as a human being with moral and social characteristics (16 examples in Hadiqa and 17 examples in Masnavi) have been studied, and in the qualitative part, the type of attitudes and actions of Sanai and Rumi have been analyzed.

Discussion & Result

In this research, the metaphor of humanism (recognition of the world) in two books of Haqiqeh and Masnavi Manavi (Sanaei 23 cases and Molana 21 cases) has been investigated. This research has two quantitative and qualitative parts: in the quantitative section, the general frequency, the macro-metaphor of "the world as man" (44 samples) and its subcategories, the world as a woman (7 in the field of truth and 4 samples in Masnavi) and the world as a human with moral and social characteristics (16 samples in Hadigheh and 17 samples in Masnavi) and in the qualitative part also examines the attitudes and actions of Sanaei and Rumi are analyzed.

In this study, Sanaei has influenced the readers' evaluation of the world by highlighting the physical figure and social moral characteristics of the world, which is an absolute negative evaluation. The world is an old and ugly, cunning, disloyal, gloomy and vengeful man who cannot be married and enjoyed physically. This world has a deep, strong, negative inner that audiences should be very careful about. Thus, by attributing these adjectives to the world and drawing a human-like face from them, Sanaei evoked the emotions and feelings of the reader and sensational. It creates hatred and disgust in the world.

But Rumi, unlike Sanaei, has highlighted the moral and social dimension that includes a group of positive and negative attributes; sometimes he portrays the world as a simple man, sometimes like a deceitful human, sometimes as a patient man, and sometimes as a wandering human. This is the reason why the reader has a different assessment of the world and the different emotions in him, such as the najis, the sick, and the grateful, the pity of the world, and the adjectives such as don't and the deceitful, feel the feeling of feeling of being distracted by the world.

Examining the metaphor of "the world as an old woman" and its subcategories shows that Sana'i and Molana, especially Sana'i, were influenced by mythical thoughts about dijujed and fairy-tales in the poems examined, a woman who, by magic, deceit,

and flattery, seeks to deceive men and take advantage of them. It is possible to claim that the character of the world in the poems of Sanaei and Rumi, the disguised face of Perry and Dave jehi A place in mythology or that the pattern and archaic example of these two poets in this field were these evil beings.

Conclusion

By simultaneously highlighting the physical and moral-social characteristics of the world, Sanaei tries to show the humanistic world which, in addition to the negative moral and social characteristics, also has a more feminine, negative, hateful and unpleasant face. From the perspective of highlighting human characteristics, Sanaei in the metaphor of the world as a woman, described the world in the form of an ugly old woman, a cunning, a murderer and a witch, as well as a mother Unkind and child-killing and under the category of humanism of "the world according to moral and social character" has also presented it as a deceitful, gloomy man, enemy, mean, stingy and spiteful to the audience. Consequently, the action of the respondent is based on caution, care and avoidance; In a way that the audience should not trust this person in any way. As a result of this attitude and his attitude, the audience hates this humanoid world and makes an absolute negative assessment of it.

The audience's attitude towards the human world in Rumi's poetry It is a reflection of the view that the world is not an absolute negative human being, but rather this humanoid world regardless of specific physical characteristics from the perspective of the ethical-social character, is a human with an inner world that includes positive and negative moral traits and the action of the audience depends on the degree of the individual's own knowledge, because this world has a positive social moral character, despite having necessity, wants, morals and negative social relationships.

In the end, it is suggested that in order to study the attitude of these two poets, all their works should be examined from this perspective so that a more complete understanding can be achieved in this regard.

Bibliography

- Amozeqar, Jhaleh. (1385). "Mythological history of Iran". Tehran: Organization for the study and compilation of humanities books of universities, position. (In Persian)
- Afrashti, Azitav & Mohamd Mehdi, Mimizade (1393). Investigating directional metaphors in Spanish and Persian "Language and Comparative Literature Studies", Volume 3, Number 4. P. 25-1. (In Persian)

313 Abstract

- Bahar, Mehrdad. (1375). A research in Iranian mythology. Editor, Ketayun Mazdapour. Edition 3. Tehran: Aghah Publishing House. (In Persian)
- Behnamfar, Mohammad (1389). The world from Maulvi's point of view in Masnavi with reference to Quranic verses . "Journal of Birjand School of Literature and Human Sciences". Second year , second issue, page 9-12. (In Persian)
- Barcelona, Antonio. (1390). Metaphor and permission with a cognitive approach. Translated by Farzan Sojodi / Leila Sadeghi and Tina Amrollahi. Tehran: Naqsh Jahan Mehr Publications. (In Persian)
- Chevalier, Jean-Greran Allen. (1388). The culture of symbols. Volume 2. Translation/research by Sudaba Fazali. Tehran: Jihoon Publications. (In Persian)
- Farahidi, Khalil bin Ahmad. (1401 AH). Al Ain Volume 3. Second edition. Qom: Hijrat Publications. (In Persian)
- Fatouhi, Mahmoud. (1390). Image rhetoric. Tehran: Sokhon Publications (In Persian)
- Ghazali Tousei, Abu Hamed. (1375). Revival of Ulum al-Din. Translated by Moviduddin Khwarazmi. Correction of Khedive Jam. fourth edition. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Humai, Jalaluddin (1376). Maulvi Namah, what does Maulvi say? first volume. Ninth edition. Tehran: Homa Publishing House (In Persian)
- Khodabande, Afrooz (1396). The world view in Maulana's Masnavi and Divan Hafez. "The third conference of literary research text (a new look at the works of Rumi)". Tehran. The third issue, pp. 1-19. (In Persian)
- Khansari, Jamaluddin. (1387). Narrated by Mohaghegh Khansari Bargarar al-Hakm and Vader al-Kalam. 2 vols. With introduction, correction and suspension by Mirjalaluddin Hosseini Ermoi. Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Kikavus bin Iskandar bin Qaboos bin Washamgir bin Ziyar. (1375). Qaboos name Edited by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Kilini, Abu Jafar Mohammad bin Yaqub. (1407 AH). Al-Kafi Volume 2. fourth edition. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. (In Persian)
- Kochesh, Zeltan. (2013). A practical introduction to metaphor. Shirin Purabrahim's translation. Tehran: Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt). Humanities research and development center. (In Persian)
- Likoff, George and Mark Johnson. (2014). The metaphors we live with. Translated by Hajar Agha Ebrahimi. Tehran: Science. (In Persian)
- Molana (1366). Masnavi. Reynold Nicholson's efforts. Tehran: Amr Kabir Publishing House. (In Persian)
- Naraghi, Mehdi. (1370). Islamic ethics. Tehran: Hekmat Publications. (In Persian)
- Nouri, Mohammad Rahim. (1387). Basics of ethics. Editor: Zahra Yazdani Nejad. second edition. Tehran: Khurshid Baran. (In Persian)
- partto, N., Saadatinia, S., Hajipour N. (2019). Conceptual metaphor of sadness in two types of poetry of elegy and imprisonment. Interdisciplinary Researches of Literature, Institute for Humanities and Cultural Studies, 1st Year, No. 2. Spring & Summer 2019, 16-36 (In Persian)

- Pour Namdarian, Taqi. (1364). Code and secret stories in Persian literature (an analysis of mystical-Persian stories of Ibn Sina and Suhrawardi). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen. (1387). Al-Rasalah Al-Qashiriyyah. With the correction and extrapolation of Badi Al-Zaman Forozanfar. Tehran: Zovar. (In Persian)
- Sanai, Abu Amjad Majdod bin Adam. (1383). Hadiqa-al-Haqiqa and Sharia-al-Tariqa. Corrected by Dr. Modares Razavi. Tehran: University of Tehran Publications and Printing. (In Persian)
- Sarkarati, Bahman (1350). "Fairy" (research on the margins of comparative mythology). "Magazine of Tabriz University of Literature and Human Sciences". Sh 97 to 10. (In Persian)
- Taheri Gorgani, Habibullah. (1370). Lessons from Islamic ethics, or etiquette. Qom: Qom Faculty of Education, Islamic Publications. (In Persian)
- Wafai Fard, Zohra and Mirjalaluddin Kezazi. (2016). Analyzing Duniya Madari in Maulavi's Masnavi. "Textology of Persian Literature". Faculty of Literature and Humanities. University of Esfahan. No. 3. pp. 49-62. (In Persian)
- Yashta (1377). Reported and translated by Ebrahimpour Dawood. Tehran: Asatir. (In Persian)
- Zarkani, Seyyed Mahdi. (1378). The horizons of Senai's poetry and thought, along with selections from Hadiqeh. First Edition. Tehran: Neshar Roozer. (In Persian)

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه و مثنوی

سوسن موسائی*

جهانگیر صفری**، ابراهیم ظاهری عبدوند***

چکیده

از نظر لیکاف و جانسون، استعاره انسان‌نگاری، از بدیهی‌ترین استعاره‌های هستی‌شناختی است که از طریق آن، مفاهیم انتزاعی و غیرجاندار، شخصیت انسانی می‌یابند و می‌توان به نگرش و کنش مورد نظر گوینده، درباره شی یا پدیده مورد وصف پی‌برد. هدف در این پژوهش نیز بررسی انسان‌نگاری دنیا در کل دو اثر حدیقه الحقیقه سنایی و مثنوی مولانا با روشی اسنادی و بر مبنای نظریه استعاره‌های هستی‌شناختی انسان‌نگاری (تشخیص) است تا نشان داده شود این دو شاعر بیشتر از چه خصوصیات انسانی برای شخصیت‌بخشی به دنیا استفاده کرده و از این طریق، چه نگرشی در مخاطبان برانگیخته و آنان را وادار به انجام چه کنش‌های نموده‌اند. در این دو اثر ۴۴ استعاره انسان‌نگاری دنیا به کار رفته است که نتایج بررسی آن‌ها نشان می‌دهد سنایی و مولانا با نسبت دادن ویژگی‌های جسمانی، اخلاقی و اجتماعی انسان، به دنیا، سبب شکل‌گیری استعاره کلان «دنیا به مثابه انسان» شده‌اند. این استعاره، خود شامل دو استعاره جزئی «دنیا به مثابه زن» و «دنیا به مثابه انسانی با ویژگی اخلاقی-اجتماعی» است. زیر مقوله‌های استعاره «دنیا به مثابه زن» که بر اساس نوع شناخت از ازدواج و روابط خانوادگی ایجاد شده است، نشان می‌دهد در شعر سنایی، دنیای زن‌گون جلوه بیشتری دارد و برخلاف مولانا که تنها دو ویژگی اخلاقی و اجتماعی این زن را به تصویر کشیده، در شعر سنایی علاوه بر ویژگی‌های اخلاقی منفی، این دنیای زن‌گون، ظاهری جسمانی و ناخوشایند نیز دارد که سبب دل‌زدگی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی - ادبیات عرفانی، دانشگاه شهرکرد (نویسنده مسئول)،

lilium474@gmail.com

** استاد، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، safari_706@yahoo.com

*** دانشیار، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهرکرد، zaheri@sku.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۳۱

جسمی و جنسی از آن می‌شود و کنش مخاطب در برابر آن دوری گزیدن است. در «استعاره دنیا به مثابه انسانی با ویژگی اخلاقی-اجتماعی»، نیز که بر اساس شناخت از تعامل اجتماعی و روابط بین فردی شکل گرفته است، این دو شاعر به تصویرسازهای مشابهی از دنیا پرداخته‌اند؛ با این تفاوت که سنایی، دنیا را انسانی با دنیای درونی بسیار منفی به تصویر کشیده است؛ اما در شعر مولانا، انسانی است با ویژگی اخلاقی و اجتماعی مثبت و منفی؛ به گونه‌ای که مخاطب گاهی از آن متنفر می‌شود و گاهی به آن، حس ترحم دارد.

کلیدواژه‌ها: حدیقه‌الحقیقه، مثنوی، استعاره مفهومی، انسان‌انگاری، دنیا، زن‌انگاری.

۱. مقدمه

در بررسی‌های سستی درباره استعاره، از آن، به عنوان یکی از مهم‌ترین انواع صورخیال نام برده شده است که نقش مهمی در انتقال مفاهیم ذهنی و انتزاعی دارد (پورنامداریان، ۱۳۶۴: ۱۴۴). در واقع برای استعاره علاوه بر نقش تزئینی، کارکردهای دیگری نیز قائل شده‌اند؛ کارکردهایی چون «شرح و توضیح معنا، تقویت بیان معنا، تأکید بر معنا، مبالغه در معنا و گسترش معنا» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۹-۳۰).

در پژوهش‌های جدید نیز بسیار به نقش استعاره در شکل‌دهی به نگرش مخاطب و برانگیختن کنش‌های خاص در آنان توجه شده است؛ چنان‌که از نظر لیکاف و جانسون، استعاره مفهومی، سازوکاری است که از طریق آن، افراد موضوع‌ها و مفاهیم انتزاعی را درک می‌کنند؛ از پیش‌پا افتاده‌ترین موضوع‌ها گرفته تا پیچیده‌ترین نظریه‌های علمی را. در واقع استعاره، این امکان را به افراد می‌دهد تا موضوعی نسبتاً انتزاعی یا ذاتاً فاقد ساختار را برحسب موضوعی عینی‌تر یا دست‌کم ساخت‌مندتر بفهمند (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۲۸۳؛ نیز، آنتونیو بارسلونا، ۱۳۹۰: ۱۰). این دو پژوهشگر، برای استعاره مفهومی انواع مختلفی برشمرده‌اند؛ مانند «استعاره‌های ساختاری»، «استعاره‌های جهت‌مند» و «استعاره‌های هستی‌شناختی». از نظر آنان، استعاره‌های هستی‌شناختی، استعاره‌هایی هستند که از طریق آن‌ها، یک مفهوم انتزاعی یک شی، ماده، ظرف و یک شخص، به شکل ویژه‌ای شخصی‌سازی می‌شود (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۲۹-۳۰؛ افراشی، ۱۳۹۱: ۸). بر این اساس، استعاره هستی‌شناختی خود شامل سه نوع ظرف، مادی و انسان‌انگاری (تشخیص) می‌شود که استعاره انسان‌انگاری -از دیدگاه لیکاف و جانسون- از بدیهی‌ترین استعاره‌های هستی‌شناختی است که در آن، یک شی فیزیکی یا یک مفهوم انتزاعی، انسان و شخص انگاشته می‌شود. اهمیت شخص‌انگاری پدیده‌های غیرانسانی،

در این است که می‌توان بر اساس آن‌ها، گستره وسیعی از تجربه‌های مربوط به پدیده‌های غیرانسانی را در چهارچوب انگیزه‌ها، مشخصه‌ها و فعالیت‌های انسانی درک و روش مناسبی را در برخورد با آن‌ها اتخاذ کرد. در واقع به وسیله همین استعاره‌هاست که افراد، موضوع‌های نسبتاً انتزاعی یا ذاتا فاقد ساختار را برحسب موضوعی عینی و ساخت‌مند درک می‌کنند (لیکاف و جانسون، ۱۳۹۴: ۶۱-۶۲). درواقع جاندارپنداری این امکان را به‌وجود می‌آورد تا از طریق «دانشی که درباره خود داریم، برای درک سایر جنبه‌های هستی مثل زمان، مرگ، اشیای بی‌جان و غیره استفاده کنیم» (کوچش، ۱۳۹۳: ۸۸).

انسان به شمار آوردن مفاهیم انتزاعی در درجه اول به افراد اجازه می‌دهد به مفاهیم اشاره کنند، آن‌ها را بسنجند، جنبه خاصی از این مفاهیم را تعیین و عملکردهای خود را درباره آن‌ها مشخص نمایند. استعاره‌های هستی‌شناختی انسان‌نگاری، نه تنها نوع نگاه نویسنده اثر را درباره پدیده‌های غیرانسانی یا مفاهیم انتزاعی و جلوه‌های طبیعت و اشیای فیزیکی برجسته می‌کنند، بلکه به صورت غیرمستقیم عملکرد مخاطب را نیز در مورد این پدیده‌های غیرانسانی تحت تأثیر قرار می‌دهد و سبب برانگیختن و برگزیدن عملکردهای مختلف از جانب آنان درباره پدیده‌های انتزاعی می‌شوند. باید توجه داشت که انسان‌نگاری، یک فرایند واحد عمومی و هماهنگ نیست، بلکه در آن، جنبه‌های خاصی از انسان برگزیده می‌شود و بر اساس این جنبه‌ها، نوع نگرش‌ها و کنش‌ها متفاوت خواهد شد.

در ادبیات فارسی نیز شاعران، به ویژه شاعران عارف، بسیار از این نوع استعاره برای بیان مفاهیم انتزاعی و ذهنی استفاده کرده‌اند؛ مفاهیمی چون عشق، مرگ، نفس و به‌ویژه دنیا که با بررسی این استعاره‌ها می‌توان به نوع نگرش این شاعران در این موارد پی برد. دنیا از جمله موضوع‌هایی است که مورد توجه بسیاری از متفکران، به‌ویژه شاعران عارف قرار گرفته است که هر کدام، به اقتضای فرهنگ، ایدئولوژی، بستر فکری و سنت ادبی که در آن رشد و نمو یافته‌اند، درباره آن، دیدگاه‌های متعدد مثبت و منفی ارائه داده و برای ترسیم و برجسته کردن نگرش خود، از عناصر ادبی خاصی استفاده کرده‌اند. سنایی و مولانا نیز به عنوان دو شاعر عارف برجسته در ادب فارسی، برای به تصویر کشیدن نگرش خود درباره دنیا و ایجاد شناخت و کنش در مخاطب در این باره، از صور ادبی مختلفی چون استعاره مفهومی بهره برده‌اند که در این پژوهش، به سبب اهمیت و تأثیر این دو شاعر در حوزه ادبیات عرفانی و نشان دادن تفاوت‌ها و تشابهات نگرش آنان در این زمینه، به شعر این دو شاعر پرداخته می‌شود. در واقع مسأله اصلی این پژوهش، بررسی انسان‌نگاری دنیا در حدیقه الحقیقه و مثنوی معنوی، براساس

دیدگاه لیکاف و جانسون است و به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که انسان‌نگاری دنیا در این دو اثر چه بسامدی دارد؟ بیشتر از کدام ویژگی‌های انسان (جسمانی، اخلاقی و اجتماعی) برای انسان‌نگاری دنیا استفاده شده است؟ در این استعاره‌ها، چه نگرش‌هایی به دنیا وجود دارد؟ و این نگرش‌ها، چه کنش و عملکردی را از جانب مخاطب، می‌تواند به دنبال داشته باشد؟

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون در هیچ پژوهشی موضوع انسان‌نگاری دنیا در حدیقه‌الحقعه و مثنوی معنوی بررسی نشده؛ اما در برخی از آثار به مسأله دنیا در شعر این دو شاعر توجه شده است؛ برای مثال، همایی در کتاب «مولوی نامه، مولوی چه می‌گوید؟» به این نتیجه رسیده که مولانا دنیا را نکوهش کرده و بشر را از دنیاپرستی بیم داده است (همایی، ۱۳۷۶: ۱۲۹). زرقانی در کتاب «أفق‌های شعر در اندیشه سنایی غزنوی به همراه گزیده‌ای از حدیقه‌الحقعه»، دیدگاه سنایی را درباره دنیا توضیح داده و معتقد است سنایی در نگاه عارفانه به دنیا، دنیا را زشت می‌بیند و ترک آن را اولی می‌داند؛ ولی در نگاه حکیمانه‌اش، چهره مثبت‌تری از دنیا ارائه داده است (زرقانی، ۱۳۷۸: ۷۳-۸۳). بهنام‌فر در مقاله «دنیا از دیدگاه مولوی در مثنوی با استناد به آیات قرآنی» به این نتیجه رسیده است که دنیا از دید مولانا مال، زن، فرزند و سیم نیست، بلکه از خدا غافل شدن است که هر چه زودتر باید از آن رهایی یافت (بهنام‌فر، ۱۳۸۹: ۱). زهره وفایی فرد و میرجلال کزازی در مقاله «تحلیل دنیامداری در مثنوی»، به این نتیجه دست یافته‌اند که فرایند دنیاگرایی به طور قطعی در مثنوی به بی‌دینی یا ضدیت با دین نمی‌انجامد و به مفاهیم دنیاگرایی در حوزه‌های مختلف مانند مبارزه با تعصبات بی‌پایه، آسان‌گیری در دین و پذیرش همه ادیان و غیره منتهی می‌شود و در نهایت بررسی کمی از آن ارائه داده‌اند؛ مثلاً چهارده درصد از عناصر دنیاگرایی به آسان‌گیری در امور دینی اختصاص دارد (وفایی فرد و میرکزازی، ۱۳۹۶: ۵۷). افروز خدابنده‌لو در مقاله «سیمای دنیا در مثنوی مولانا و دیوان حافظ»، سعی کرده است دیدگاه حافظ و مولانا را در این باره با هم مقایسه کند. از نظر وی، مولانا و حافظ در نکوهش دنیا، عقاید، صفات و ویژگی‌ها و تشبیهات مشترکی به کار برده‌اند (خدابنده‌لو، ۱۳۹۶: ۱)؛ بنابراین می‌توان گفت که در پژوهش‌های بررسی شده از منظر انسان‌نگاری، موضوع دنیا در شعر این دو شاعر بررسی نشده است.

۳. روش پژوهش

در این پژوهش با روش اسنادی، استعاره هستی‌شناختی انسان‌انگاری (تشخیص) دنیا در کل دو کتاب حدیقه‌الحقیقه و مثنوی معنوی (سنایی ۲۳ مورد و مولانا ۲۱ مورد) بررسی شده است. این پژوهش، دارای دو بخش کمی و کیفی است: در بخش کمی، بسامد کلی، کلان استعاره «دنیا به مثابه انسان» (۴۴ نمونه) و زیر مقوله‌های آن، دنیا به مثابه زن (۷ نمونه در حدیقه‌الحقیقه و ۴ نمونه در مثنوی) و دنیا به مثابه انسانی با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی (۱۶ نمونه در حدیقه و ۱۷ نمونه در مثنوی) بررسی و در بخش کیفی نیز نوع نگرش‌ها و کنش‌های سنایی و مولانا تحلیل شده است.

۴. بیکره پژوهش و تحلیل داده‌ها

۱.۴ بررسی کمی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در شعر سنایی و مولانا

استعاره دنیا به مثابه انسان در کل کتاب حدیقه‌الحقیقه و مثنوی، دارای دو زیرمقوله دنیا به مثابه زن و دنیا به مثابه انسانی با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی است. در حدیقه‌الحقیقه، استعاره دنیا به مثابه زن با (۳۰/۴۳٪)، شامل دو زیر مقوله است: یکی استعاره دنیا به مثابه پیرزن (۷۱/۴۲٪) با زیر مقوله‌هایی چون پیرزنی زشت‌رو (۲۸/۵۷٪)، پیرزنی قاتل (۱۴/۲۸٪)، پیرزنی مکار (۱۴/۲۸٪) و پیرزنی ساحر (۱۴/۲۸٪) و دیگری استعاره دنیا به مثابه مادری نامهربان و فرزندکش (۲۸/۵۷٪). علاوه بر این (۶۹/۵۶٪) انسان‌انگاری‌های دنیا در حدیقه‌الحقیقه، از طریق انتساب صفت‌های اخلاقی و فردی به وجود آمده است؛ صفت‌هایی چون پست و لئیم (۱۸/۷۵٪)، مکار و فریبکار (۱۸/۷۵٪)، دشمن (۱۸/۷۵٪)، غدار و بدعهد (۱۲/۵۰٪)، حسود (۶/۲۵٪)، خسیس (۶/۲۵٪)، کینه‌توز (۶/۲۵٪)، قاتل (۶/۲۵٪) و آزاررسان (۶/۲۵٪).

جدول ۱. بسامد «استعاره دنیا به مثابه انسان» در شعر سنایی

عنوان کلی	عنوان تفکیکی	بررسی کمی استعاره دنیا در حدیقه‌الحقیقه
دنیا زن است	-----	۳۰/۴۳٪
	-----	۷۱/۴۲٪
	دنیا پیرزن زشت رو است	۲۸/۵۷٪
	دنیا پیرزن قاتل است	۱۴/۲۸٪

عنوان کلی	عنوان تفکیکی	بررسی کمی استعاره دنیا در حدیقه الحقیقه
	دنیا پیر زن مکار است	٪۱۴/۲۸
	دنیا پیرزن جادوگر است	٪۱۴/۲۸
دنیا به مثابه مادر است	-----	٪۲۸/۵۷
	دنیا مادر نامهربان و قاتل است	٪۱۰۰
دنیا انسانی است با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی	-----	٪۶۹/۵۶
	دنیا پست و لثم است	٪۱۸/۷۵
	دنیا فریب کار است	٪۱۸/۷۵
	دنیا دشمن است	٪۱۸/۷۵
	دنیا غدار و بی وفاست	٪۱۴/۵۰
	دنیا خسیس است	٪۶/۲۵
	دنیا کینه توز است	٪۶/۲۵
	دنیا حسود است	٪۶/۲۵
	دنیا قاتل است	٪۶/۲۵
	دنیا آزرسان است	٪۶/۲۵

بر اساس جامعه آماری ارائه شده در جدول ۱، می‌توان گفت سنایی بیشتر با برجسته کردن چهره جسمانی و ویژگی‌های اخلاقی - اجتماعی دنیا، ارزیابی خوانندگان را از آن تحت تأثیر قرار داده؛ ارزشیابی که به طور مطلق منفی است. دنیا انسانی سالخورده و زشت‌رو است که نمی‌توان با آن ازدواج کرد و از آن لذت جسمانی برد؛ انسانی است که خواسته‌ها و بایسته‌های منفی‌ای چون مکاری، بدعهدی، غداری، کینه‌توزی و توانایی‌هایی چون ساحری دارد که نمی‌توان از نظر اخلاقی و اجتماعی با او ارتباط برقرار کرد. بر این اساس، می‌توان گفت این دنیای انسان‌گون، دارای درونی عمیق، قوی و منفی است که مخاطبان باید در برابر او بسیار مراقب باشند. بدین ترتیب، سنایی با انتساب این صفات به دنیا و ترسیم چهره انسان‌گونه از آن، عواطف و احساسات خواننده را برانگیخته، حسی از تنفر و رمندگی به دنیا در آنان ایجاد می‌کند.

استعاره «دنیا به مثابه انسان» در مثنوی، بیشتر (۸۱/۸۱) از طریق نسبت دادن صفات‌های اخلاقی و اجتماعی به دنیا به وجود آمده است؛ صفتهایی چون مکار و فریبکار (۲۳/۵۲)، دون و پست (۱۷/۶۴)، بی‌وفا (۱۷/۶۴)، ابله و غافل (۱۱/۷۶)، صبور (۵/۸۸)، رنجور

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۲۱

(۶/۲۵)، بنده (۵/۸۸)، گدا (۵/۸۸) و سرگردان و بی‌قرار (۵/۸۸). (۱۸/۱۸) از این نوع انسان‌انگاری نیز به استعاره «دنیا به مثابه زن» اختصاص دارد که پیرزنی جادوگر (۵۰/۵۰) و چرب زبان و دلال (۵۰/۵۰) در زیر مجموعه آن قرار می‌گیرند.

جدول ۲. بسامد استعاره «دنیا به مثابه انسان» در شعر مولانا

عنوان کلی	عنوان تفکیکی	بررسی کمی استعاره دنیا در مثنوی
دنیا زن است	-----	٪۱۸/۱۸
	-----	٪۱۰۰
	دنیا پیرزن جادوگر و عاقل است	٪۵۰
	دنیا پیرزن چاپلوس و دلال است	٪۵۰
دنیا انسان دارای صفت اخلاقی و اجتماعی است	-----	٪۸۱/۸۱
	دنیا مکار و فریبکار است	٪۲۳/۵۲
	دنیا پست و لثم است	٪۱۷/۶۴
	دنیا بی‌وفا و غدار است	٪۱۷/۶۴
	دنیا سرگردان و بی‌قرار است	٪۵/۸۸
	دنیا غافل و ابله است	٪۱۱/۷۶
	دنیا صابر و شکور است	٪۵/۸۸
	دنیا رنجور و بیمار است	٪۵/۸۸
	دنیا بنده است	٪۵/۸۸
	دنیا گدا است	٪۵/۸۸

نتایج جدول ۲ نشان‌دهنده این است که مولانا برخلاف سنایی، بیشتر بعد اخلاقی و اجتماعی را در انسان‌انگاری دنیا برجسته کرده است؛ یعنی با برجسته کردن دانسته‌ها، خواسته‌ها، بایسته‌ها و توانایی‌ها، توهمی از جهان درون این دنیای انسان‌گون را برای خواننده به وجود آورده؛ دنیای درونی‌ای که دربرگیرنده جمعی از صفتهای مثبت، منفی و در واقع اضداد است؛ گاهی دنیا را چون انسانی ساده‌لوح به تصویر می‌کشد و گاهی مانند انسانی فریبکار؛ گاهی چون انسانی صبور و گاهی چون انسانی سرگردان. این امر سبب می‌شود تا خواننده ارزیابی متفاوتی از دنیا داشته باشد و عواطف گوناگونی در او برانگیخته شود؛ چنان‌که بر اساس صفتهایی چون ساده‌لوح، بیمار و شکور، به دنیا حس ترحم دارد و صفتهایی چون دون و

فریبکار، حس تنفر را در او برمی‌انگیزند. در ادامه به نوع نگرش و کنش‌های حاصل از این انسان‌انگاری‌ها پرداخته خواهد شد:

۲.۴ استعاره «دنیا به مثابه زن»

از جمله زیرمقوله‌های استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه‌الحقیقه و مثنوی، استعاره «دنیا به مثابه زن» است که این تصویر زن‌گونه از دنیا، خود بر اساس توجه به ویژگی‌ها و ابعاد مختلف جسمانی و اخلاقی و اجتماعی، در بردارنده زیرمقوله‌های دیگری است که در ادامه به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱.۲.۴ استعاره زن‌انگاری دنیا بر اساس چهره جسمانی

با توجه به ویژگی‌های جسمانی، تنها سنایی بر اساس دو متغیر سن و ویژگی‌های جسمانی چون موی سپید، سیه‌چرده، گنده‌دهان، روی‌زشت و چشم نه نیک، استعاره «دنیا به مثابه پیرزنی زشت» را ساخته است:

تو مشو غره کو سیه چرده‌ست کان سیاهه سپید بر کرده ست

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۶۵)

این جهان در حلی و حله نهان گنده پیریست زشت و گنده دهان

(همان: ۴۷۰)

دنیی از روی زشت و چشم نه نیک همچو بینی زنگی آمد لیک

وز درون سوی عاقلان جاوید روی دارد سیاه و موی سفید

(همان: ۳۶۱)

در این استعاره، مبنای رفتار انسان، بر روابط و لذت جنسی گذاشته شده است؛ بنابراین بر اساس این استعاره، این نگرش ایجاد می‌شود که دنیا تنفرآمیز است، فریب می‌دهد، نمی‌توان از آن لذت برد و به آن دل بست؛ در نتیجه، این کنش در مخاطب برانگیخته می‌شود که از دنیا باید فاصله گرفت.

۲.۲.۴ استعاره زن‌انگاری دنیا بر اساس چهره جسمانی - اخلاقی و اجتماعی

بسیاری از زیرمقوله‌های استعاره دنیا به مثابه زن، بر اساس ترکیب ویژگی‌های جسمانی - اخلاقی و اجتماعی ایجاد شده‌اند. بدین ترتیب شاعران مورد نظر با دادن اطلاعاتی از بیرون و درون شخصیت دنیای زن‌گونه، ارزیابی مخاطب را جهت‌دهی کرده‌اند؛ چنان‌که در نمونه‌های زیر، سنایی و مولانا، با نسبت دادن عمل «سحر» و «جادو» و صفت پیرزن به دنیا، سبب شکل‌گیری استعاره «دنیا به مثابه پیرزن جادوگر» شده‌اند:

کرده خود را بسحر حورا فش	چابک و نغز و تر و تازه و خوش
وز درون سوی عاقلان جاوید	روی دارد سیاه و موی سپید

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۶۱)

کابلیء جادو این دنیاست کو	کرد مردان را اسیر رنگ و بو
چون در آفکندت درین آلوده رود	دم به دم می‌خوان و می‌دم قل اعوذ
هین فسون گرم دارد گنده پیر	کرده شاهان را دم گرمش اسیر
در درون سینه نفاثات اوست	عقده‌های سحر را اثبات اوست
ساحره‌ی دنیا قوی دانا زنیست	حل سحر او به پای عامه نیست

(مثنوی، ۱۳۶۶: ۷۸۴)

این نوع استعاره در متون اخلاقی و عرفانی نیز دیده می‌شود؛ چنان‌که غزالی دنیا را مثل زن مفسده‌ای توصیف کرده است که مردان را عاشق خود می‌کند و آن‌گاه آنان را می‌کشد یا چون زن خوبرویی توصیف کرده است که مردان را به جمال خود می‌خواند؛ درحالی‌که سیرتی زشت دارد و راغبان وصال خود را هلاک می‌کند (غزالی، ۱۳۷۵: ۶۶-۶۹ و ۴۱۷). این استعاره ایجادکننده این تصور است که دنیای پیرزن‌گون جادوگر، با بهره‌گیری از ابزارها، وردها و طلسم‌ها، بر اندیشه، احساس و امور زندگی انسان تأثیر می‌گذارد، افراد را فریب و طبع آنان را مطابق خواسته خود تغییر می‌دهد؛ بنابراین این امر منجر به این نگرش می‌شود که دنیا، دشمنی قدرتمند است که به انسان آسیب می‌زند. این نگرش نیز منجر به این کنش می‌شود که مخاطب باید از این دشمن دوری گزیند، برای مقابله با آن، برنامه داشته و مواظب خود باشد تا به دامش گرفتار نشود. گفتنی است این استعاره در شعر مولانا کنشی متفاوت نسبت به شعر سنایی به دنبال دارد؛ بدین صورت که در مثنوی، در مقابل این دشمن سرسخت، انسان بدون یاری‌گری

از دین، قدرت ایستادگی ندارد؛ بنابراین کنش مخاطب باید از طریق پناه بردن به دین و خداوند شکل بگیرد. بر این اساس می‌توان گفت که دنیا به مثابه پیرزن جادوگر در حدیقه‌الحقیقه، با پیرزن جادوگر در مثنوی تنها در جنس پیرزن بودن مشترک‌اند؛ ولی از نظر صفت جادوگری در مراتب و پایه‌های متعددی هستند و حتی کنش مخاطب در برابر آن، متفاوت است. دنیا به مثابه پیرزن جادوگر در حدیقه‌الحقیقه، قدرت چندانی ندارد و انسان می‌تواند با تلاش خود، بر آن غلبه کند. نکته دیگر این که در حدیقه‌الحقیقه، این پیرزن جادوگر بیشتر با دلفریبی به دنبال بهره‌گیری جنسی از مرد است؛ در حالی که در مثنوی دنیا پیرزنی بسیار قوی و باهوش که در پی تباہ کردن عمر و در چاه ذلالت گرفتار کردن انسان‌هاست؛ بنابراین مخاطب در برابر این پیرزن جادوگر، منفعل و تنها از طریق مدد الهی است که می‌تواند از دست او نجات یابد.

سنایی با نسبت دادن صفاتی همچون، نیرنگ‌باز و مکار به دنیا، سبب شکل‌گیری استعاره «دنیا به مثابه پیرزنی مکار» شده است:

تو بنیرنگ و رنگ او مگرو	سخنان مزخرفش مشنو
چه طمع داری از درش آبی	چه نهی زیر پشته گردابی
صد هزاران چو تو به آب برد	تشنه باز آورد که غم نخورد
چون از این گنده پیر گشتی دور	دست پیمان بدادی از پی حور

(سنایی، ۱۳۸۳: ۴۷۰)

نگرش حاصل از این استعاره، این است که هیچ کس نمی‌تواند از دنیا لذت ببرد و در صورت رفتن به سوی آن، بسیاری از لذایذ اصلی را از دست می‌دهد؛ بنابراین افراد می‌بایست در برابر آن، جوانب احتیاط را رعایت کنند و به تجملات و ظاهر آن دل‌نبنند؛ اما مولانا با نسبت دادن صفاتی چون چاپلوس و پردلال به دنیا به دنبال ایجاد چنین نگرش و کنشی بوده است:

گنده پیر ست او و از بس چاپلوس	خویش را جلوه کند چون نو عروس
هین مشو مغرور آن گلگونه‌اش	نوش نیش آلوده او را مچش
صبر کن کالصبر مفتاح الفرج	تا نیفتی چون فرج در صد حرج

(مولانا، ۱۳۶۶: ۱۰۸۵)

با وجود زال نآید انحلال در شبیکه و در بر آن پر دلال

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۲۵

نه بگفتست آن سراج امتان این جهان و آن جهانرا ضررتان

(همان: ۷۸۴، ۷۸۵)

از دیگر استعاره‌ها در این زمینه، استعاره «دنیا به مثابه پیرزن شوی‌کش» که تنها در شعر سنایی به کار رفته است:

سه طلاقش ده ارت هیچ هش است زانکه این گنده پیر شوی کش است
حیدری نیست اندرین افاق دهد این گنده پیر را سه طلاق

(سنایی، ۱۳۸۳: ۴۷۰)

به دنبال این استعاره، این نگرش در مورد دنیا ایجاد می‌شود که دنیا پیرزن شهوت‌پرستی است که بعد از کام‌جویی به شوهر خود نیز رحم نمی‌کند؛ بنابراین مهمترین کنش در این باره، این است که او را باید ترک کرد؛ به گونه‌ای که دیگر به سوی او بازنگشت.

در مجموع می‌توان گفت بررسی استعاره «دنیا به مثابه پیرزن» و زیر مقوله‌های آن، در حدیقه‌الحقیقه و مثنوی نشان می‌دهد که سنایی و مولانا، به‌ویژه سنایی در این باره متأثر از اندیشه‌های اسطوره‌ای درباره دیو‌جهی و پریان بوده‌اند. در نگرش ایران باستان، جهی، دیو‌زنی است که نقش تخریبی عمده‌ای در آغاز آفرینش داشته و به خویشکاری آن، یعنی «فریننده و اغواگر مردان» (بهار، ۱۳۷۵: ۸۷-۸۹) اشاره شده است. پیروان آیین زردشت، در کتب دینی خود، همیشه پری را در کنار جادو آورده‌اند (یشتها، ۱۳۷۷، ج ۲: ۱۵). این دیو‌زن، «نماد همه پلیدی‌ها و آلودگی‌های زنانه و نماد روسپی‌گری است. او در متن‌ها، هم دختر است و هم زن اهریمن» (آموزگار، ۱۳۸۵: ۳۹). بعد از ظهور زرتشت، پریان که پیش از آن زمان، الهه‌های باروری بودند، چهره منفی یافتند و به عنوان اغواگر مردان معرفی شدند:

از هرگونه توان فریبایی و جاذبه و افسونگری زنانه برخوردار بوده و به پندار مردمان از بهر بارور شدن و زاییدن با ایزدان و نیز شاهان و یلان اسطوره‌ای در می‌آمیختند و با نمایش زیبایی و جمال خود آن‌ها را اغوا می‌کند (سرکاراتی، ۱۳۵۰: ۷).

در واقع پریان با تغییر سیما از طریق سحر و جادو، به دنبال اغوای مردان بوده‌اند (شوالیه و گریبران، ۱۳۸۸: ج ۲: ۲۱۸). در اشعار مورد بررسی نیز دنیا چنین چهره‌ای یافته است؛ زنی که با سحر و جادو، مکر و چاپلوسی، به دنبال فریب مردان و کام‌جویی از آنان است که بعد از آن، نیز دست به شوی‌کشی می‌زند؛ بنابراین می‌توان ادعا کرد که شخصیت دنیا در شعر سنایی و

مولانا، تغییر چهره یافته پری و دیو جهی در اساطیر یا این‌که الگو و کهن‌نمونه این دو شاعر در این زمینه، این موجودات اهریمنی بوده است.

۳.۲.۴ استعاره زن‌نگاری دنیا بر اساس نسبت خویشاوندی

در موارد محدودی، سنایی برای تبیین روابط بین افراد و دنیا، از رابطه بین فرزند و مادر بهره گرفته است:

دنی ار چه ز حرص دلبر تست دست زی او مبر که مادر تست
گرنه ای گبر پس بخوش سخنیش مادر تست چون کنی بزنی

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۷۱)

استعاره شکل‌گرفته در این باره، یعنی «دنیا به مثابه مادر» منجر به این نگرش می‌شود هرچند دنیا در ابتدا به دلیل جذابیت و حرص و طمع آدمی فریندگی و شیفتگی ایجاد می‌کند؛ اما مادر محسوب می‌شود؛ بنابراین مخاطب بر آن واداشته می‌شود که وصال با دنیا را از ذهن خود دور کند.

در نتیجه گیری کلی استعاره انسان‌نگاری «دنیا به مثابه زن» نشان می‌دهد سنایی و مولانا، برای تبیین چگونگی و نوع روابط برقرار کردن با دنیا، از حوزه خانواده و موضوع ازدواج استفاده کرده‌اند؛ امری که برای اکثر مخاطبان ملموس بوده است. این دو شاعر با نسبت دادن صفت‌های نامطلوب به دنیا که نشان‌دهنده صفت‌های نامطلوب برای ازدواج در دوره زیست آنان نیز بوده است، این نگرش کلی را ایجاد کرده‌اند که دنیا شایسته ازدواج و همبستر شدن نیست؛ بنابراین باید از آن دوری گزید.

۳.۴ استعاره «دنیا به مثابه انسانی با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی»

استعاره انسان‌نگاری «دنیا به مثابه انسانی با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی»، نقش مهمی در ایجاد نوع شناخت از دنیا در شعر سنایی و مولانا دارد. بر اساس این نوع استعاره، دانش، توانایی، خواسته، بایسته و به طور کلی جهان درونی دنیای انسان‌گون نشان داده شده است تا بدین طریق، مخاطب به ارزیابی از دنیا پردازد و نوع روابط خود را با او شکل بدهد. اگر در استعاره دنیا به مثابه زن، لذت جنسی و حوزه خانواده، مبنای ساختن استعاره بوده، در استعاره دنیا به مثابه انسانی با ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی، تعامل اجتماعی و روابط بین فردی، مبنای

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۲۷

ساختن استعاره قرار گرفته است و بر این اساس، سنایی و مولانا به دنبال جهت‌دهی به نگرش و کنش مخاطب خود بر این اساس بوده‌اند.

از نظر مولانا، درجه معرفت افراد، در نوع نگاه آنان به دنیا بسیاراهمیت دارد؛ چنان‌که از نظر پیامبر، «دنیا به مثابه انسانی عابد» و از نظر دیگران، «دنیا به مثابه انسانی کم‌فهم» است:

همچنانک این جهان پیش نبی غرق تسییحست و پیش ما غبی
پیش چشمش این جهان پر عشق و داد پیش چشم دیگران مرده و جماد

(مولانا، ۱۳۶۶: ۸۰۰)

براساس نوع نگاه پیامبرانه و استعاره شکل گرفته، این نگرش ایجاد می‌شود که دنیا و جهان، خواسته و بایسته‌ای مطلوب دارد و انسانی نیک‌سرشت است؛ بنابراین باید به آن نزدیک شد و حتی به دوستی با آن پرداخت؛ اما نتیجه نگاه دوم، ایجاد‌کننده این نگرش است که دنیا توانایی و دانش لازم را ندارد و ناقص‌الخلقه است که در صورت ایجاد ارتباط، می‌تواند به انسان آسیب برساند؛ پس باید از آن دوری گزید و مراقب آن بود تا آسیب‌های جسمانی، اقتصادی و اجتماعی وارد نکند.

از دیگر زیر مقوله‌های انسان‌نگاری دنیا به مثابه انسان دارای ویژگی‌های اخلاقی و اجتماعی، استعاره «دنیا به مثابه انسان پست و لئیم» است:

چنگ در دنیی زبون زده‌ای دل پاکیزه را بخون زده‌ای
این جهانیست دون و دون پرور وین سپهریست گوی و چوگان گر

(سنایی، ۱۳۸۳: ۴۳۸ و ۳۹۶)

ای که صبرت نیست از دنیای دون چونت صبراست از خدا ای دوست چون

(مولانا، ۱۳۷۷: ۷۸۴)

انسان لئیم، کسی است که مالش را به جای آبرویش نگه دارد، اهل خیانت است و حیا ندارد (خوانساری، ۱۳۸۷: ج ۱: ۲۲)؛ بنابراین نتیجه این استعاره، این نگرش است که دنیا، شرم و حیا ندارد و با توجه به نداشتن جایگاه اجتماعی، همنشینی با آن، موجب می‌شود که انسان چون او شود و در رنج افتد؛ بنابراین، این نگرش، کنش‌هایی چون مواظب دنیا بودن و دوری گزیدن از آن را در پی دارد.

از دیگر رذایل اخلاقی انسان، مکر است؛ چنان‌که در احادیث دیده می‌شود: «لَیسَ مَنْ مَنَّ مَکْرَ مُسْلِمًا: از ما نیست کسی که به مسلمانان مکر و حيله می‌کند» (نراقی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۲۴۷). مکر را از بارزترین صفات شیطان دانسته‌اند و کسی که در این مقام پیش می‌آید، دشمنی است در لباس دوست. مکر سبب می‌شود فرد، با دیگران اظهار دوستی و محبت کند؛ در حالی‌که هدف آزار رساندن است. گاهی نیز این مکر، انسان را برمی‌انگیزد که خود را امانت‌دار جلوه دهد تا نظر مردم را به خود جلب کند و امانات آنان را در دست بگیرد یا در کاری با آنان شریک شود، آن‌گاه با حيله اهداف خود را دنبال کند و ضربه جبران‌ناپذیری وارد کند (نوری، ۱۳۸۷: ۸۴-۸۵). در شعر سنایی و مولانا نیز دنیا انسانی مکار توصیف شده است که این استعاره «دنیا به مثابه انسانی غدار و مکار»، موجب شکل‌گیری این نگرش می‌شود که دنیا، بر اساس معیارها و خواست‌های بهنجار اجتماعی رفتار نمی‌کند و شخصیتی است که ظاهر و باطنش با هم همخوانی ندارد:

هست بی‌قدر دنیی غدار مر سگان راست اینچین مردار
کار دنیا به بجمله مخرقه دان خویشان ز مکر او برهان

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۶۳ و ۳۶۹)

این جهان و اهل او بی‌حاصلند هر دو اندر بی‌وفایی یک‌دلند
لطف و سالوس جهان خوش لقمه ایست کمترش خور کان پر آتش لقمه‌ایست

(مولانا، ۱۳۶۶: ۷۰۷ و ۳۴۵)

بنابراین مخاطب باید از او دست‌بدارد و تدابیری بیندیشد تا دنیا به او آسیب نزنند. گفتنی است در نگاه سنایی دنیا بی‌وفا و غدار است؛ اما در رفتار با آن، نیاز به شدت عمل و خشونت نیست؛ زیرا دنیای بی‌وفا، به مثابه انسانی بی‌ارزش است که تنها واکنش مناسب در برابر آن، رها کردنش است؛ اما در مثنوی، این نگرش القا می‌شود که از بی‌وفایی دنیا نمی‌توان چشم‌پوشی و باید با شدت عمل با آن برخورد کرد.

در حدیقه‌الحقیقه، «دنیا به مثابه انسانی کینه‌توز» به تصویر کشیده شده است:

هست مهر زمانه با کینه سیر دارد میان لوزینه

(همان: ۴۳۳)

بررسی استعاره «دنيا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۲۹

کینه در لغت به معنای نگاه داشتن عداوت در قلب و منتظر فرصت بودن است (فراهیدی، ۱۴۰۱: ج ۳: ۴۰)؛ در نتیجه بر اساس این استعاره، مخاطب به این شناخت دست می‌یابد که دنیا برخلاف ظاهرش، به دنبال آسیب‌زدن و به خطر انداختن دیگران است، رفتارهای زنده‌ای دارد و با بی‌احترامی با دیگران رفتار می‌کند. برخلاف برخی که معتقد هستند در برابر انسان کینه‌ورز باید دوستی برقرار و با مهربانی و ملایمت رفتار کرد تا آثار کینه به کلی از قلب او پاک شود (کلینی، ۱۴۰۷: ۸۴)، سنایی بیشتر بر دوری گزیدن از دنیا و مراقب آن بودن تأکید داشته است. در ابیات زیر سنایی با نسبت دادن صفت حسادت به روزگار، سبب شکل‌گیری استعاره «روزگار به مثابه انسانی حسود» شده است:

راکعم کرد روزگار حسود	از پس این رکوع نیست سجود
روزگار حسود بی‌باکم	از دل شوخ و جان غمناکم
کرد پشتم کمان و کام چو تیر	کرد رویم چو قیر و موی چو شیر

(سنایی، ۱۳۸۳: ۷۱۹-۷۱۸)

حسد آن است که «انسان آرزوی از بین رفتن نعمت، از برادر مسلمان خویش را داشته باشد؛ در حالی که می‌داند آن نعمت زینده او و به صلاح اوست» (طاهری، ۱۳۷۰: ۲۸۵)؛ بنابراین در نتیجه این استعاره، این نگرش به وجود می‌آید که دنیا نمی‌تواند موفقیت‌های دیگران را ببیند و مانع پیشرفت‌شان می‌شود؛ پس باید از طریق قطع ارتباط، آسیب‌های آن را مدیریت و به جای آن، با افراد مثبت ارتباط برقرار کرد و همچنین چنان‌که قشیری می‌گوید، باید کار خود را از حسود پوشیده داشت (قشیری، ۱۳۸۷: ۲۹۵).

همچنین سنایی «دنيا را به مثابه انسانی قاتل» دیده است:

ای سپرده بدو دل و هوش را	چه کشی سوی خود پدر کش را
پدرت را بکشت دنیا زار	زان پسر آزار دارد او آزار
کشته فرزند و مادر و پدرت	تو بدو خوش نشسته کو جگرت
ای بسا قامت‌ها که چوگان کرد	مرد را کشت و نیز پنهان کرد

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۶۱ و ۴۳۷)

این استعاره سبب می‌شود تا مخاطب دنیا را دشمن بپندارد که حمله می‌کند، آسیب می‌زند و حتی افراد را می‌کشد؛ پس باید مراقب خود بود، اسباب محافظت از خود را در برابر آن مهیا کرد و فریب رفتار ظاهریش را نخورد.

از نظر سنایی در زمینه داد و دهش، «دنیا به مثابه انسانی دمدمی مزاج و بوقلمون‌صفت» است:

در سخاوت به کودکان ماند	بدهد زود و زود بستاند
خود بخندد بتو سپارد ساز	خود بگیرد ز تو ستاند ساز
زود بخش و سبک ستان فلکست	پیر باطیع کودکان فلکست

(سنایی، ۱۳۸۳: ۴۳۹)

بنابراین به دنیا نمی‌توان اعتماد کرد و با او وارد معامله شد؛ پس مهمترین کنش در این زمینه، ترک معامله با آن است. همچنین در شعر سنایی «دنیا به مثابه دشمن» به تصویر کشیده شده است:

هیچ خصمت بتر ز دنیا نیست با که گویم که چشم بینا نیست

(سنایی، ۱۳۸۳: ۳۹۶)

به دنبال این استعاره، این نگرش به دنیا شکل می‌گیرد که این دشمن، قابل اعتماد نیست و به انسان آسیب می‌رساند؛ چنان‌که در قابوس‌نامه نیز درباره دشمن آورده شده است:

از حال و رای دشمن پرسیده همی‌دار تا در بلا، آفت و غفلت بسته نباشی و تا روی کار نباشد، با دشمن، دشمنی آغاز نکن و خویش را به دشمن بزرگ نمای، اگر چه افتاده باشی. چاره را کاربند و با وی خویشان را از افتادگان منمای و بگفتار خوش دل در دشمن میند و اگر از دشمن شکریابی آن را بی‌گمان شرنگی شمر ... و دشمن خرد را هم خوار مدار و با دشمن ضعیف همچنان دشمنی کن که با دشمن قوی کنی و مگوی که او خردست (عنصرالمعالی، ۱۳۷۵: ۱۴۴-۱۴۵).

در نتیجه این نگرش، انسان باید دست به کنش‌هایی بزند؛ کنش‌هایی چون دوست نشدن با این دشمن، هوشیار و مراقب آن بودن، قطع ارتباط با آن و تلاش برای نابودی‌اش. از دیگر استعاره‌ها در شعر سنایی، «چرخ و دنیا به مثابه انسانی مردم آزار» است:

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۳۱

پیشه چرخ مردم آزاریست صنعت روزگار خونخواری است

(سنایی، ۱۳۸۳: ۷۴۲)

این استعاره سبب ایجاد این نگرش می‌شود که چرخ همانند مفهوم انتزاعی غم (سعادت‌نی، ۱۳۹۸: ۲۵) انسانی است که به دیگران آسیب می‌زند و موجب مرگ آنان می‌شود؛ بنابراین این نگرش موجب کنش‌هایی چون مراقب خود بودن می‌شود.

مولانا با نسبت دادن دو صفت رنجوری و زندانی به جهان، سبب شکل‌گیری استعاره «جهان به مثابه انسانی رنجور و زندانی» شده است:

چون جهان رنجور و زندانی بود چه عجب رنجور اگر فانی بود

(مولانا، ۱۳۶۶: ۶۴)

بنابراین مخاطب جهان را انسانی ناتوان می‌یابد که باید به آن حس ترحم داشته باشد و بر این مبنا، رفتارهای خود را با آن شکل داد.

همچنین مولانا صفاتی انسانی چون صبور و شکور را به دنیا نسبت داده است:

تا جهان گه صابر است و گه شکور بوستان گه حله پوشد گاه عور

(مولانا، ۱۳۶۶: ۶۳)

این انسان‌نگاری «دنیا چون انسانی صابر و شکور»، سبب ایجاد این نگرش نسبت به دنیا می‌شود که دنیا خواسته‌ها و بایسته‌های مثبت نیز دارد. علاوه بر این مولانا «چرخ را به مثابه انسانی بنده» دیده است:

ما جهان را بدو زنده کنیم چرخ را در خدمتش بنده کنیم

(مولانا، ۱۳۶۶: ۶۷۷)

نگرش حاصل از این استعاره، این است که چرخ در برابر انسان کامل، جایگاه فرودستی دارد؛ در نتیجه باید چون بنده‌ها با دنیا و چرخ رفتار کرد، اسیر آن نشد و آن را به زیر فرمان خود آورد. همچنین در استعاره «دنیا به مثابه انسان گدا» نیز مولانا به دنبال القای چنین نگرشی به مخاطب بوده است:

باده در جوشش گدا جوش ماست چرخ در گردش گدا هوش ماست

(مولانا، ۱۳۶۶: ۶۴)

این‌که جهان، استعدادی بسیار کمتر از انسان کامل دارد و نیازمند به اوست؛ بنابراین در اثر این شناخت، این کنش به وجود می‌آید که انسان باید خود را به مرتبه کمال برساند، نه این‌که خود را محتاج و اسیر گردش چرخ بداند.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی موضوع انسان‌نگاری دنیا در حدیقه‌الحقیقه و مثنوی معنوی بر اساس دیدگاه لیکاف و جانسون، در بردارنده نتایج زیر است:

- بررسی بسامد کمی استعاره «دنیا به مثابه انسان» و زیر مجموعه‌های آن در حدیقه‌الحقیقه و مثنوی بیان‌کننده این نکته است که سنایی با برجسته‌سازی توامان ویژگی‌های جسمانی و اخلاقی - اجتماعی دنیا، سعی در نمایش دنیای انسان‌گونی دارد که علاوه بر ویژگی اخلاقی و اجتماعی منفی، از نظر ظاهری نیز چهره‌ای منفور و ناخوشایند دارد. تصویرسازی دنیای انسان‌گون از این منظر در شعر سنایی، چهره‌ای بیشتر زنانه و منفی، به دنیا بخشیده است؛ درحالی‌که مولانا در انسان‌نگاری دنیا، از چهره جسمانی این دنیای انسان‌گون هیچ سخنی به میان نیاورده و تنها در پی برجسته‌سازی توانایی‌ها، خواسته‌ها، بایسته‌ها و تعامل اجتماعی و روابط میان فردی و به عبارتی ویژگی اخلاقی و اجتماعی، مثبت و منفی دنیا بوده است.

- سنایی از منظر برجسته‌سازی ویژگی‌های انسانی، در زیر مقوله استعاره «دنیا به مثابه زن»، دنیا را در قالب پیرزنی زشت‌رو، مکار، قاتل و جادوگر و نیز مادری نامهربان و فرزندکش و در زیر مقوله انسان‌نگاری «دنیا براساس ویژگی اخلاقی و اجتماعی» نیز آن را انسانی فریبکار، غدار، دشمن، پست و لثم، خسیس و کینه‌توز به مخاطب معرفی کرده است. مولانا نیز در زیر مقوله انسان‌نگاری «دنیا به مثابه زن» و «انسان‌نگاری دنیا بر اساس ویژگی اخلاقی و اجتماعی» دنیا را به مثابه پیرزن جادوگر و چاپلوس، و انسانی مکار، دون، بی‌وفا، صبور، رنجور و بی‌قرار، برای مخاطب تصویرسازی کرده است. گفتنی است چهره دنیا بر اساس استعاره «دنیا به مثابه زن» در شعر سنایی و مولانا، متأثر از نگرش به پری و دیو جهی در اساطیر است یا این‌که الگو و کهن‌نمونه این دو

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۳۳

شاعر در این زمینه، این موجودات اهریمنی بوده است. در نگرش ایران باستان، جهمی و پری، دیوزنانی است که نقش تخریبی عمده‌ای در آغاز آفرینش داشته‌اند و فریبکار، جادوگر و نمادروسی‌گری هستند که با تغییر سیما از طریق سحر و جادو، مردان را اغوا می‌کنند و بعد از کام‌جویی به دنبال نابودی آنان هستند. در اشعار این دو شاعر نیز دنیا چنین چهره‌ای یافته است؛ زنی است سالخورده، زشت‌رو، ساحر، قاتل، مکار و چاپلوسی که به سبب چهره زشت و سن زیاد نمی‌توان با آن ازدواج کرد و از آن، لذت جسمانی برد؛ اما همین زن از طریق سحر و چهره‌آرایی، به دنبال فریب و کام‌جویی از مردان است که بعد از آن نیز دست به شوی‌کشی می‌زند.

- سنایی با برجسته کردن چهره جسمانی و ویژگی اخلاقی - اجتماعی دنیا ایجادکننده این نگرش درباره دنیا بوده است که این دنیای انسان‌گون، نه ظاهر جسمانی زیبایی دارد و نه از منظر اخلاقی بایسته‌ها، خواسته‌ها، اخلاقیات و روابط اجتماعی مناسب. در نتیجه کنش مخاطب نسبت به آن بر مبنای احتیاط، مراقبت و دوری گزیدن است؛ به گونه‌ای که مخاطب به هیچ صورت نباید به این انسان اطمینان کند. در نتیجه این نگرش و کنش، مخاطب از این دنیای انسان‌گون متنفر می‌شود و ارزیابی منفی از آن می‌کند. نگرش و کنش مخاطب در برابر دنیای انسان‌گون در شعر مولانا نسبت به سنایی، نگرش و کنشی متفاوت است. انسان‌نگاری دنیا در اندیشه مولانا، در قالب استعاره دنیا پیرزن جادوگر و چاپلوس و انسانی مکار، پست، بی‌وفا، غافل، رنجور و بیمار و شکور، ایجادکننده این نگرش است که دنیا انسانی مطلق منفی نیست بلکه این دنیای انسان‌گون فارغ از ویژگی جسمانی خاص از منظر ویژگی اخلاقی - اجتماعی، انسانی است با جهان درونی که در برگرفته صفات اخلاقی مثبت و منفی است و کنش مخاطب در برابر او به درجه معرفت خود فرد بستگی دارد؛ زیرا این دنیا با وجود دارا بودن بایسته، خواسته، اخلاقیات و روابط اجتماعی منفی، ویژگی اخلاقی اجتماعی مثبتی نیز دارد. در پایان پیشنهاد می‌شود برای بررسی جامع نگرش این دو شاعر همه آثار آنان از این منظر بررسی شود تا بتوان به شناختی کامل‌تر در این زمینه دست یافت.

کتاب‌نامه

آموزگار، ژاله. (۱۳۸۵). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، سمت.

۳۳۴ پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، سال ۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- افراشی، آذیتاو محمد مهدی، میمی زاده. (۱۳۹۳). بررسی استعاره‌های جهتی در زبان اسپانیایی و فارسی. «پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی»، دوره ۳، شماره ۴، صص ۱-۲۵.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). پژوهشی در اساطیر ایران. ویراستار، کتابون مزداپور. ویرایش ۳. تهران: نشر آگاه.
- بهنام‌فر، محمد. (۱۳۸۹). دنیا از دیدگاه مولوی در مثنوی با استناد آیات قرآنی. «مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی بیرجند». سال دوم شماره دوم، صفحه ۹-۱۲.
- بارسلونا، آتونیو. (۱۳۹۰). استعاره و مجاز با رویکرد شناختی. برگردان فرزانه سجودی / لیلا صادقی و تینا امراللهی. تهران: انتشارات نقش جهان مهر.
- پور نامداریان، تقی. (۱۳۶۴). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی (تحلیلی از داستان‌های عرفانی - فارسی ابن سینا و سهروردی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- پرتوی، آناهیتا، سهیل سعادت‌نی، نادیا حاجی پور (۱۳۹۸). استعاره مفهومی غم در دو نوع شعر مرثیه و حبسیه. پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال اول. شماره داول. بهار و تابستان ۱۳۹۸، ۱۶-۳۶.
- خدابنده، افروز. (۱۳۹۶). سیمای دنیا در مثنوی مولانا و دیوان حافظ. «سومین همایش متن پژوهی ادبی (نگاهی تازه به آثار مولانا)». تهران. شماره سوم صص ۱-۱۹.
- خوانساری، جمال‌الدین. (۱۳۸۷). شرح محقق خوانساری بر غررالحکم و دررالکلم. ۲ جلد. با مقدمه و تصحیح و تعلیق میرجلال‌الدین حسینی ارموی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- زرقانی، سید مهدی. (۱۳۷۸). افق‌های شعر و اندیشه سنایی، به همراه گزیده‌ای از حدیقه. چاپ اول. تهران: نشر روزگار.
- سنایی، ابوامجد مجدود بن ادم. (۱۳۸۳). حدیقه‌الحقیقه و شریعه‌الطریقه. تصحیح/ دکتر مدرس رضوی. تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- سرکاراتی، بهمن (۱۳۵۰). «پری» (تحقیقی در حاشیه اسطوره شناسی تطبیقی). «مجله دانشگاه ادبیات و علوم انسانی تبریز». ش ۹۷ تا ۱۰۱.
- شوالیه، ژان - گریان آلن. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها. جلد ۲. ترجمه/ تحقیق سودابه فضایی. تهران: انتشارات جیحون.
- طاهری گرگانی، حبیب‌الله. (۱۳۷۰). درسهایی از اخلاق اسلامی، یا، ادب سیر و سلوک. قم: نشر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، انتشارات اسلامی.
- عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار. (۱۳۷۵). قابوس‌نامه. تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- غزالی طوسی، ابو حامد. (۱۳۷۵). احیاء علوم‌الدین. ترجمه مؤیدالدین خوارزمی. تصحیح خدیو جم. چاپ چهارم. تهران: علمی و فرهنگی.

بررسی استعاره «دنیا به مثابه انسان» در حدیقه الحقیقه ... (سوسن موسائی و دیگران) ۳۳۵

فتوحی، محمود. (۱۳۹۰). **بلاغت تصویر**. تهران: انتشارات سخن.

فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۱ ق). **العين**. جلد ۳. چاپ دوم. قم: انتشارات هجرت.

قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۸۷). **الرساله القشیریة**. با تصحیح و استدراکات بدیع الزمان فروزانفر. تهران: زوار.

کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). **الكافی**. جلد ۲. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کوچش، زلتن. (۱۳۹۳). **مقدمه‌ای کاربردی براستعاره**. ترجمه شیرین پورابراهیم. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت). مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

لیکاف، جرج و مارک جانسون. (۱۳۹۴). **استعاره‌هایی که با آن زندگی میکنیم**. برگردان هاجر آقا ابراهیمی. تهران: نشر علم.

مولانا. (۱۳۶۶). **مثنوی**. بسعی و اهتمام رینولد نیکلسون. تهران: موسسه، انتشارات امر کبیر.

نراقی، مهدی. (۱۳۷۰). **علم اخلاق اسلامی**. تهران: انتشارات حکمت.

نوری، محمد رحیم. (۱۳۸۷). **مبانی اخلاق**. ویراستار زهرا یزدانی نژاد. چاپ دوم. تهران: خورشید باران.

وفایی فرد، زهره و میرجلال‌الدین کزازی. (۱۳۹۶). **تحلیل دنیا مداری در مثنوی مولوی**. «متن‌شناسی ادب فارسی». دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه اصفهان. شماره ۳. ص ۶۲-۴۹.

همائی، جلال‌الدین. (۱۳۷۶). **مولوی نامه، مولوی چه می‌گوید؟**. جلد اول. چاپ نهم. تهران: موسسه نشر هما.

یشتها (۱۳۷۷). گزارش و ترجمه ابراهیم پور داوود. تهران: اساطیر.